

Оксана Богуш¹

Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)

Між національними та інтернаціональними тенденціями термінотворення: формування української астрономічної термінології наприкінці ХІХ–на початку ХХ століття

Between national and international trends of terms: formation of Ukrainian astronomical terminology in late nineteenth and early twentieth century. Ukrainian scientific astronomical terminology has been rapidly evolving in the late XIX and early XX century due to the publication of scholarly works on astronomy in Ukrainian. During this period, the development of astronomical terminology system, as well as other subsystems of the scientific language was not a normal, natural way of challenging conditions of stateless Ukrainian nation. In the article the author discusses the influence of linguistic and extra-linguistic factors on the creation of the Ukrainian language and national scientific terminology. For example, I present Ukrainian astronomical terminology's influence on national and international trends in terms of formation and development of astronomical terminological Ukrainian language.

Keywords: Ukrainian scientific language, Ukrainian astronomical terminology, terminological dictionary, national and international trends of terms, tracing

Między narodowymi i międzynarodowymi tendencjami tworzenia terminologii: kształtowanie ukraińskiej terminologii astronomicznej w końcu XIX–początku XX wieku. Ukraińska terminologia astronomiczna na podstawie naukowej zaczyna się szybko rozwijać pod koniec XIX i na początku XX wieku, co spowodowane zostało ukazaniem się prac naukowych z dziedziny astronomii w języku ukraińskim. W tym okresie rozwój systemu terminologicznego astronomii, jak też innych podsystemów języka naukowego nie odbywał się w sposób naturalny w związku z trudnymi warunkami bezpieczeństwa narodu ukraińskiego. W artykule pokazano wpływ czynników językowych i pozajęzykowych na tworzenie ukraińskiego języka naukowego oraz narodowej terminologii. Na przykładzie ukraińskiej terminologii astronomicznej zademonstrowano wpływ narodowych oraz międzynarodowych tendencji tworzenia terminologii na kształtowanie i rozwój w języku ukraińskim słownictwa specjalistycznego z zakresu astronomii.

Słowa kluczowe: ukraiński język naukowy, ukraińska terminologia astronomiczna, słownik terminologiczny, narodowe i międzynarodowe tendencje tworzenia terminologii, zapożyczenie

¹ Поштова адреса: Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, кімн. 233, Львів, Україна, 79001. E-mail: bohush.oksana@gmail.com

Розвиток астрономічної термінології тісно пов'язаний із формуванням наукового стилю української мови та української термінології загалом. Формування української наукової мови — це постійне переборювання політичних перешкод і заборон. „Заборона української мови як засобу літературного й громадського спілкування стримувала її стильову розбудову, а водночас і формування термінологічної лексики”, — вважала український термінолог Таміла Панько².

За словами українського мовознавця Івана Огієнка, „справа наукової термінології є дуже складною і важливою. Термінологія не постає відразу, а ви-творюється самим життям упродовж віків духовного життя, потребує державницької традиції для свого усталення”³. Через політичну розчленованість України (особливо в XIX і на початку XX ст.) українська термінологія розвивалась двома шляхами: у так званій „Великій” (Центрально-Східній), тобто підросійській Україні, та в Західній Україні (передусім півдавстрійській Галичині та на Буковині). Перший зі шляхів був позначений впливом російської мови, другий — німецької і польської. З одного боку, це збагатило українську астрономічну термінологію чужомовними термінами, а з іншого — створило певні проблеми у виробленні оригінальної, питомо української астрономічної термінології. Адже замість того, щоб творити власну, національну наукову мову, розвивати її лексичні ресурси, українські науковці нерідко послуговувались уже готовими ресурсами чужих мов.

Мета статті — дослідити історію становлення української астрономічної термінології, тенденцій її розвитку наприкінці XIX — у першій третині XX століття та простежити вплив різних чинників на формування астрономічної терміносистеми.

Перші спроби організованої термінологічної праці в Україні можна віднести до 70–90-х років XIX ст. Вони пов'язані з діяльністю товариства „Просвіта” (засноване 1868 р.) і Товариства імені Тараса Шевченка у Львові (утворене 1873 р.), — стверджує український мовознавець Ірина Процик. — У цей час українська літературна мова не могла розвиватися в Наддніпрянській Україні через обмеження і заборони, які чинив російський уряд після Валуєвського циркуляру (1863) та Емського указу (1876)⁴.

За словами українського науковця Галини Наконечної, „Галичина на той час була єдиною частиною української землі, де політичні умови для легального розвитку українського слова були загалом сприятливі”⁵.

² Т. Панько та ін., *Мова та духовність нації*, Київ 1992, с. 111.

³ І. Огієнко, *Інститут української наукової мови в Києві*, „Рідна мова” 1933, ч. 2, с. 50.

⁴ І. Процик, *Українська фізична термінологія на зламі XIX–XX століть*, Львів 2004, с. 16–17.

⁵ Г. Наконечна, *Українська науково-технічна термінологія. Історія і сьогодення*, Львів 1999, с. 10.

На кінець XIX ст. було сформовано термінологію суспільних наук. Не так динамічно розвивалась природничо-технічна термінологія, що пов'язано з публікацією невеликої кількості наукових праць українською мовою в галузі природничих та технічних наук. Тому створення Наукового товариства імені Т. Шевченка мало велике значення для процесу формування наукового стилю української мови та розбудови української науково-технічної термінології.

Закладання основ наукової мови і творення національної наукової термінології стало одним із головних напрямів діяльності НТШ, а робота над українськими природничими термінами — цариною досліджень його математично-природописно-лікарської секції, яка з 1897 до 1939 року видавала *Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ* — перший український неперіодичний науковий журнал із природознавства⁶.

Члени Товариства з самого початку його існування розгорнули роботу в напрямі національного термінотворення. Вони не лише збирали потрібний термінний матеріал, але й самі перекладали чужомовні терміни або творили нові термінні назви, друкували укладені власноруч словники термінів у виданнях НТШ, а також залучали до термінологічної праці аматорів.

На сторінках *Збірника математично-природописно-лікарської секції НТШ* з'явилися й перші праці з астрономії, написані українською мовою. Тут опубліковано розвідку Володимира Левицького *Теорія перстень Сатурна*⁷, а також статті Софрона Матвіяса⁸, Стефана Рудницького⁹, що мали важливе значення для формування української астрономічної термінології.

Першим словником, у якому зафіксовано астрономічні назви, є *Матеріали до фізичної термінології* Володимира Левицького. Словник складається з чотирьох частин, що вийшли друком упродовж 1896–1902 років. В останній, четвертій, частині словника, яка має назву *Акустика і оптика. Астрономія і космографія* (1902) уміщено близько 400 астрономічних термінів та номенів. За способом подання лексичного матеріалу словник Володимира Левицького є перекладною термінною лексикографічною працею, оскільки поряд із українськими термінами й терміносполуками тут подано німецькі відповідники. Це не випадково, оскільки джерельною базою словника була насамперед німецька астрономічна термінологія.

Ґрунтовне вивчення термінотворчої практики західноєвропейських народів, передусім німців, дало змогу Володимирові Левицькому усвідомити провідні тенденції термінотворення, які викристалізувались наприкінці XIX ст. Найважли-

⁶ І. Процик, *Українська фізична термінологія на зламі XIX–XX століть...*, с. 17.

⁷ В. Левицький, *Теорія перстень Сатурна*, „Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ” 1901, т. 7, вип. 2, с. 1–46.

⁸ С. Матвіяс, *Децо про лучі Бекереля*, „Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ” 1900, т. 7, вип. 1, с. 1–8.

⁹ С. Рудницький, *Про плями сончні*, „Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ” 1900, т. 7, вип. 1, с. 1–27; 1901, т. 7, вип. 2, с. 1–80.

вішим постулатом вироблення наукової термінології в європейській науці того часу вважалась опора на національні словотворчі зразки і використання при цьому поширених у міжнародній термінології грецьких та латинських термінів та терміноелементів¹⁰.

Перші українські астрономічні терміни було створено на взірць тогочасних німецьких термінів, а також прийнятих у цій мові назв грецького і латинського походження, наприклад: укр. *азимут* — нім. *Azimuth*, укр. *альмукантарат* — нім. *Almukantarat*, укр. *астрофізика* — нім. *Astrophysik*, укр. *болід* — нім. *Bolid*, укр. *гороскоп* — нім. *Horoskop*, укр. *евекція* — нім. *Evektion*, укр. *енакта* — нім. *Epakte*, укр. *епоха* — нім. *Epoche*, укр. *коліматор* — нім. *Kollimator*, укр. *комета* — нім. *Komet*, укр. *надір* — нім. *Nadir*, укр. *октант* — нім. *Octant*, укр. *планетоїд* — нім. *Planetoid*, укр. *хромосфера* — нім. *Chromosphäre*. В. Левицький вважав, що українська астрономічна термінологія не може розвиватися окремо від європейської наукової думки, тому в його словнику є чимало чужомовних запозичень, що потрапили в астрономічну термінологію з німецької внаслідок транслітерації. У ролі українських відповідників до німецьких астрономічних термінів часто виступали народні українські назви. У словнику зафіксовано також терміни, що виникли шляхом термінотворення на національному ґрунті та засвідчують словотвірні можливості української мови: укр. *видимість* — нім. *Sichtbarkeit*, укр. *вселенна* — нім. *Weltall*, укр. *захід* — нім. *Westen*, укр. *коло годинне* — нім. *Stundenkreis*, укр. *краєвид місячний* — нім. *Mondlandschaft*, укр. *кут положення* — нім. *Pozitionswinkel*, укр. *молодик* — нім. *Neumond*, укр. *мраковина* — нім. *Nebel*, укр. *перехід* — нім. *Durchgang*, укр. *півкуля* — нім. *Hemisphere*, укр. *повня* — нім. *Vollmond*, укр. *полуденник* — нім. *Meridian*, укр. *помічене* — нім. *Beobachtung*, укр. *пора року* — нім. *Jahreszeit*, укр. *походня* — нім. *Fackel*, укр. *ручка* — нім. *Handhabe*, укр. *стовп* — нім. *Pfeiler*, укр. *управильнене* — нім. *Rectification*, укр. *чин* — нім. *Zapfen*. Таке слововживання відображало пошуки найвлучніших національних відповідників до запозичених спеціальних назв.

Праця В. Левицького засвідчує також впливи польської мови на формування української астрономічної термінології. Із польської мови запозичено терміни: *бігун* (пол. *biegun* — полюс), *всесвіт* (пол. *wszecławiat* — всесвіт), *рівник* (пол. *równik* — екватор). Однак у сучасній термінології ці спеціальні назви не закріпились (за винятком назви всесвіт), а були витіснені іншими термінами.

Володимир Левицький здійснив також спробу творення термінів на національній основі, що виявилось у використанні загальнонавжваних слів у ролі термінів: *блیمانє звїзд*, *борозна на місяцю*, *величина сповидна*, *видимість*, *визначене положення*, *відклонене*, *віковий*, *день сонїчний*, *довжина зведена*, *Дорога Молочна*, *затьміне повне*, *захід*, *мітла (хвіст)*, *лук денний*, *лук нічний*, *мі-*

¹⁰ І. Процик, *Українська фізична термінологія на зламі XIX–XX століть...*, с. 21.

сяць, мраківина, накриванє зьвізд, північ, повня, полудне, пора року, рівнодень, ручка, серп місячний, сонце, стовп тощо. Мовне оформлення астрономічних термінів у словнику Левицького здійснено відповідно до тогочасного західноукраїнського варіанта української літературної мови.

Загалом, В. Левицький виступав за творення термінології на національній основі, тому намагався замінити міжнародні терміни українськими, хоча й уживав поширені в міжнародній термінології грецькі та латинські терміни й терміноелементи, а також запозичення з польської та німецької мов.

Багато термінів, зокрема чужомовних, які запропонував Володимир Левицький, функціують у сучасній астрономічній термінології, щоправда, деякі з певним граматично видозміненим оформленням: *аероліт, азимут* (сучасн. — азимут), *альгідада* (сучасн. — алідада), *альмуқантарат, альтазімут* (сучасн. — альтазімут), *середня аномалія* (сучасн. — середня аномалія), *апогей, апсида, астероїд, астроляб* (сучасн. — астролябія), *астрофізика, афель* (сучасн. — афелій), *Венера, Великий Пес, Коса Береніки* (сучасн. — Волосся Вероніки), *всесвіт* (сучасн. — всесвіт), *геліометр* (сучасн. — геліометр), *Гідра* (сучасн. — Гідра), *годинний кут, гороскоп, геодезія* (сучасн. — геодезія), *геоїд* (сучасн. — геоїд), *гномон* (сучасн. — гномон), *Діва, евекція* (сучасн. — евекція), *екваторіял* (сучасн. — екваторіал), *екліптика* (сучасн. — екліптика), *епіцикл* (сучасн. — епіцикл), *епоха, ефемериди* (сучасн. — ефемериди), *Заяць* (сучасн. — Заєць), *затмїне* (сучасн. — затемнення), *захід, зеніт* (сучасн. — зеніт), *Змій* (сучасн. — Змія), *зодіак* (сучасн. — зодіак), *календар* (сучасн. — календар), *Касіопея* (сучасн. — Кассіопея), *квадратура, Кит, комети, космогонія* (сучасн. — космогонія), *кульмінація* (сучасн. — кульмінація), *кут положеня* (сучасн. — кут положення), *лібрація* (сучасн. — лібрація), *Ліра* (сучасн. — Ліра), *Малий Лев, Марс, Меркур* (сучасн. — Меркурій), *метеор, метеорит, місяць, надір* (сучасн. — надир), *Нептун, нутація* (сучасн. — нутація), *Одноріг, октант, Орел, Оріон, паралакса* (сучасн. — паралакс), *перігей* (сучасн. — перигей), *Перзей* (сучасн. — Персей), *перша чверть, Полуднева Риба* (сучасн. — Південна Риба), *Полудневий Хрест* (сучасн. — Південний Хрест), *північ, Корона Північна* (сучасн. — Північна Корона), *планета, Плеяди* (сучасн. — Плеяди), *полудне* (сучасн. — полудень), *пора року, правдива аномалія* (сучасн. — істинна аномалія), *прецесія* (сучасн. — прецесія), *приплив, протуберанція* (сучасн. — протуберанці), *рефлектор* (сучасн. — рефлектор), *рефрактор, рефракція* (сучасн. — рефракція), *Риби, Рись, рівноденне* (сучасн. — рівнодення), *Сатурн, Секстант, сидеричний місяць, сидеричний рік, сизигія, синодичний місяць, сонце, корона сонця* (сучасн. — сонячна корона), *систем сонічний* (сучасн. — сонячна система), *затмїне сонця* (сучасн. — сонячне затемнення), *сонічний годинник* (сучасн. — сонячний годинник), *сонічна пляма* (сучасн. — сонячні плями), *Стріла, Стрілець, телескоп* (сучасн. — телескоп), *теодоліт* (сучасн. — теодоліт), *Трикутник, тропічний місяць, тропічний рік, фаза, фотосфера, хромосфера, хронометр, Кефей (Цефей), Щит, Юпітер, Ящірка*.

Отже, четверта частина словника Володимира Левицького *Матеріали до фізичної термінології*, яка має назву *Акустика і оптика. Астрономія і космографія* — один із найцінніших здобутків української термінографії кінця XIX–початку XX століття, найпомітніше явище галицького періоду національного термінотворення.

Завдяки активній термінологічній праці членів Наукового товариства імені Шевченка, які заклали основи для формування української астрономічної термінології, кінець XIX–початок XX століття можна назвати галицьким періодом термінотворення¹¹. Термінологію, яку витворили галичани, важко було поширити серед науковців усєї України через заборони української мови в підросійській Україні. Однак відродно, що в галицький період творення української термінології було закладено підґрунтя, на якому розвивалася, збагачувалася та вдосконалювалася система українських астрономічних термінів у наступні періоди.

У Наддніпрянській Україні на зламі століть спостерігалися цілком відмінні обставини політичного й національного життя, що зумовлювали інші форми термінологічної справи. На сході України акцент робили на збиранні народного термінного матеріалу. Перші ознаки активізації термінологічної діяльності тут помітні тільки після 1905 року, коли перестали діяти (але не були офіційно скасовані) урядові обмеження щодо української мови в науці, освіті, літературі. По всій Україні виникли наукові товариства, при яких організовано термінологічні гуртки та комісії, членів яких залучено до термінологічної роботи.

У 20-х роках XX ст. процес термінотворення набув рис свідомої й цілеспрямованої наукової діяльності, що характеризувався орієнтуванням на рідномовний ґрунт у поєднанні з використанням чужомовних слів та їх компонентів.

Первісне нагромадження термінів, нечисленні науково-теоретичні праці були тим реальним тлом, на якому розпочалася в 20-ті роки систематична праця над фаховою термінологією. Тенденції формування української термінології в цей період були логічним продовженням термінологічної праці в попередні десятиліття, особливо термінотворчої діяльності НТШ¹².

Першого червня 1921 року розпочалася організація Інституту української наукової мови. Ця установа мала важливе значення для розвитку наукової термінології. Науковці інституту розробляли народну термінологію, підшуквали точніші терміни-відповідники, ніж ті, що вживалися раніше, застарілі терміни замінювали більш вдалим, виробляли методологію термінологічної праці, редагували термінологію в науково-популярних та навчальних виданнях.

¹¹ *Ibidem*, с. 26.

¹² М. Комова, *Комунікативні традиції української термінології як вияв соціальної пам'яті*, „Проблеми української термінології” 2012, № 733, с. 20.

У публікуванні астрономічних праць українською мовою також помітне певне поживлення. Виходять окремими виданнями праці Олександра Алєніча (*Про місяць*, Кам'янець-Подільський 1920; *Комети*, Кам'янець-Подільський 1920; *Комети*, Харків 1922), Миколи Барабашова (*Комети та метеори*, Харків 1925), Івана Раковського (*Наш всесвіт і його будова. З 11 образками*, Львів 1927; *Вселенна. Начерк астрономії*, Коломия 1922), Юрія Сірого (*Про небо і землю*, Ужгород 1925).

Вагоме значення для розвитку української астрономічної термінології має третя частина словника математичної термінології Федора Калиновича та Григорія Холодного *Астрономічна термінологія й номенклатура*, видана у Харкові в 1931 році.

Словник є абетковим реєстром українських термінів з російськими, німецькими і французькими відповідниками. Ухвалені терміни надруковані курсивом, інший термінний матеріал — звичайним шрифтом, а невдалі або помилкові терміни — у квадратних дужках, наприклад: *відхил*, деклінація [відклонення, склонення]; *комета*, віха, мітла, зірка з мітлою [туманна зоря]; *кометник*, кометошукач, кометознахідник [кометошукальна труба]. Біля кожного терміна, взятого з української літератури, вміщено позначку джерела і сторінку чи спеціальні позначки, напр.: N (неологізм), Сек. (Математична секція). Це свідчить про високу наукову відповідальність учених за поданий фактичний матеріал. „Зроблено спробу після термінів подати речення, призначення яких — дати слово в природному астрономічному оточенні, отже дати й проект уживання даного терміна”¹³, наприклад: *аберацію добову спричиняє обертовий рух земної кулі; висота бігуна дорівнює географічній широті точки спостереження; місяцевий вік вираховують від моменту останнього нову; гномон є найпростіший прилад, що ним у старовину астрономи визначали сонцеву висоту; сонцеосередковою або річною паралаксою зветься кут між напрямками на зорю від Сонця і від Землі.*

До словника введено термінний матеріал із вітчизняних джерел, а також подано загальноживані міжнародні терміни, наприклад: *аберація, актинометр, аліада, апсида, астрономія, бігун, бінокль, геліограф, гномон, гороскоп, деклінація, евеція, екліптика, епіцикл, календар, коліматор, компаратор, піргеліометр, протуберанца, рефлектор, рефрактор, секстант*. Укладачі словника керувались такими методологічними прийомами: на перше місце ставили влучні українські терміни, поряд дописували загальноживаний міжнародний термін, якщо ж таких не було, то на чільне місце потрапляли міжнародні, українські знаходились на другому місці або їх подавали як не рекомендований термінний матеріал, який мав би усталитись чи бути відкинутим у подальшій термінологічній практиці.

¹³ Ф. Калинович, Г. Холодний, *Словник математичної термінології* (Проект), ч. III. *Астрономічна термінологія й номенклатура*, Харків 1931, с. 5–6.

У словнику зафіксовано велику кількість синонімічних рядів. Автори термінографічної праці розуміли, що якщо запропонувати на вибір декілька спеціальних назв, то з часом невдалі вийдуть із ужитку, а найвдаліші залишаться. Крім того, багатьох термінів, що формують синонімічні ряди, укладачі словника намагаються уникнути, беручи такі nereкомендовані до вжитку слова у квадратні дужки, наприклад: *астролог* [планетник, лічозір], *аліада*, *спрямовниця* [поземе колесо], *вісь колімаційна* [націльна, візирна], *вузол догірний, вступу* [вступаючий, всходячий, підступаючий], *гвинт притисний, шруба притисна* [шруба притискаюча, притискуюча, шруб гальмовий], *зворотниковий, тропічний* [троповий], *зоря нерухома* [неподвижна], *похибка спостереження* [похибка помічательна], *тяжіння* [ваготіння]. Оскільки на розвиток української наукової мови та національної термінології в підросійській Україні відчутний вплив мала російська мова, Федір Калинович та Григорій Холодний намагаються уникнути слів, що були кальками відповідних російських термінів і потрапили до національної терміносистеми в період нескоординованої термінологічної праці на Великій Україні початку ХХ століття.

Цінність термінографічної праці Ф. Калиновича та Г. Холодного полягає в тому, що в багатьох випадках автори поруч із чужомовним словом подають питомі українські відповідники (з покликанням на джерела, звідки їх виписано), наприклад: лат. *альbedo* — укр. *білість*, лат. *альтитуда* — укр. *вишина*, грец. *астрогнозія* — укр. *зорезнавство*, грец. *астронавтика* — укр. *зореплавання*, грец. *астроном* — укр. *зірник*, грец. *астрофотографія* — укр. *зоревий світлопис*, грец. *астрофотометр* — укр. *зоревий світломір*, лат. *атракція* — укр. *притяг*, лат. *деформація* — укр. *знеправа*, грец. *зодіак* — укр. *звіринець*, лат. *обсерваторія* — укр. *звіздарня*, лат. *прецесія* — укр. *випередження*, нім. *протуберанца* — укр. *виступень*, лат. *редукція* — укр. *зведення*, лат. *рефракція* — укр. *заломлення*, грец. *телескоп* — укр. *далекозір*, лат. *цельостат* — укр. *небостав*. Отож, випускаючи цю лексикографічну працю у світ, працівники ІУНМ сподівались на те, що словникові матеріали, які ще не остаточно упорядковані, у процесі наукового використання з часом зазнають удосконалення.

Не всі тогочасні терміни ввійшли до сучасної астрономічної терміносистеми, адже багато з них вийшло з активного вжитку, однак міцні підвалини національного термінотворення було закладено.

Проте з початком 30-х років у пресі з'явилась гостра критика термінних словників ІУНМ, а також відверті напади зі звинуваченнями в націоналізмі та шкідництві. Болісними для української мовознавчої науки були численні виступи Андрія Хвилі. Найголовнішим було звинувачення українських лінгвістів у націоналістичному шкідництві в термінології:

Останніми роками в питаннях творення української термінології українську мову спрямовували на націоналістичні шляхи. Ця робота провадилася в напрямку ліквідації загальноживаних в українській і російській мові термінів у науковій, технічній термінології. Ці спільні в українській мові з російською

мовою терміни ліквідували, вигадуючи штучні так звані українські самобутні слова, які ніякого поширення серед широких багатомільйонних робітничих та колгоспних мас не мали і не мають¹⁴. Процес творення української наукової термінології, скеровування української наукової мови, — було направлено по лінії штучного відриву від спільної, братньої українській мові, мови російського народу¹⁵.

Свої звинувачення А. Хвиля завершив такими порадами:

Треба відкинути увесь штучний, мертвий термінологічний матеріал, що його збудовано на основі буржуазно-націоналістичного підходу до складання української наукової термінології. Треба виправити буржуазно-націоналістичне оформлення українських словників, треба усталити технічну термінологію, уніфікувавши її з термінологією, що існує у всьому Радянському Союзі. Треба ввести радянську лексику, яка б відбивала могутній процес розвитку соціалістичного будівництва, в усі словники¹⁶.

Діяльність Інституту української наукової мови викликала велике невдоволення радянського керівництва, що зумовило в подальшому реорганізацію (а фактично ліквідацію) Інституту та численні репресії його працівників. Реформа 1933-го року завдала нищівних ударів школі термінознавства, яка склалася в попередній період. Створено спеціальні бригади, завданням яких було переглянути заборонені термінологічні словники й замінити національні терміни інтернаціональними. Результатом роботи цих бригад стала низка виданих у 1934–1935 роках термінологічних бюлетенів, які визначили нові засади українського термінотворення на весь наступний радянський період.

Головне завдання укладачі бюлетенів вбачали в ліквідації термінології, створеної на питоми українській мовній основі. Наслідком роботи спеціальних комісій було вилучення великої кількості природничих і технічних термінів, у тім й астрономічних. Натомість запропоновано терміни або російські, або міжнародні в російській транскрипції. У такий спосіб було репресовано всю термінологічну лексику, створену на україномовній основі.

Сплановане владою втручання в лексичний склад і внутрішню структуру української мови, спрямовування її в бік максимального зближення з російською мало на меті перервати досягнуту в 20-х роках цілісність української літературної мови, вилучити ті елементи, що ввійшли до неї із західноукраїнських діалектів і з галицько-буковинської літературної мови другої половини XIX–початку XX ст.¹⁷

До українських мовознавців висунуто вимогу добирати слова однозвучні й рівнозначні з російськими. „Вся самобутня українська лексика кваліфікува-

¹⁴ А. Хвиля, *Викоринити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті*, [у:] *Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду*, ред. Л. Масенко, Київ 2005, с. 114.

¹⁵ *Ibidem*, с. 115.

¹⁶ *Ibidem*, с. 122.

¹⁷ *Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду...*, с. 10.

лась як штучно створена і взорована на польську мову, причому звинувачення термінологів у впровадженні полонізмів набували зловісного політичного характеру”¹⁸.

Урядове втручання... у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії... Радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови¹⁹.

Висновки термінологічних комісій і відповідні резолюції Народного комісаріату освіти в 1933–1934 роках, які забороняли впроваджувати в українську термінологію будь-які нові терміни поза посередництвом російської мови, залишались чинними протягом усього радянського періоду.

З другої половини 30-х і майже до кінця 80-х років ХХ ст. вся термінологічна робота українських учених була спрямована на дослідження терміносистем слов'янських мов, а точніше, однієї із них — російської, і з цього часу спостерігаємо вперте насаджування здобутків і хиб російських терміносистем українським²⁰.

Астрономічна термінологія також зазнала російського впливу. Коли українські термінологи 20–30-х рр. ХХ ст. подавали синонімічні ряди з питомими і чужомовними термінами, то в подальших лексикографічних опрацюваннях багато питомих термінів вилучено з наукового обігу, натомість залишено терміни, поширені в російській мові. Наведемо приклади такого втручання в лексичну систему мови.

Слово, що підлягало заміні	Слово-замінник
хитун	маятник (рос. маятник)
вишина	висота (рос. высота)
відміна місяця	фаза місяця (рос. фаза луны)
година смугова	час пояsnий (рос. время поясное)
далековид	телескоп (рос. телескоп)
далекогляд	телескоп (рос. телескоп)
довжина	довгота (рос. долгота)
заломлення, залім	рефракція (рос. рефракция)
зернистість	грануляція (рос. грануляция)
зірка	зоря (рос. звезда)
зірниця	астрономія (рос. астрономия)

¹⁸ *Ibidem*, с. 11.

¹⁹ Ю. Шевельов, *Українська мова в першій половині ХХ століття (1900–1941): Стан і статус*, Київ 1989, с. 263–264.

²⁰ І. Процик, *Українська фізична термінологія на зламі ХІХ–ХХ століть...*, с. 68.

зворотник	тропік (рос. тропик)
зорення	візування (рос. визирование)
мінення	затемнення (рос. затмение)
мряковина	туманність (рос. туманность)
небесний звіринець	зодіак (рос. зодиак)
паралеля	паралель (рос. параллель)
південник	меридіан (рос. меридиан)
рівник	екватор (рос. экватор)
сочка	лінза (рос. линза)
спадомір	нівелір (рос. нивелир)

Таке взорування на російську терміносистему негативно позначилося на подальшому розвитку української астрономічної термінології, а наслідки негативного впливу позамовних чинників на формування наукової мови та національної термінології відчутні в Україні ще й дотепер.

Висновки

Розчленованість української нації між різними державами позначилась на розвитку української астрономічної термінології, яка не могла однаково динамічно розвиватись на всій території України, через що помітні впливи, з одного боку, німецької та польської мов у Західній Україні, а з іншого, — російської мови у Східній Україні. Найпліднішим періодом формування національної астрономічної терміносистеми стали 20–30-ті рр. ХХ ст., коли вийшло друком чимало астрономічних праць українською мовою та опубліковано одну з частин словника математичної термінології Федора Калиновича та Григорія Холодного під назвою *Астрономічна термінологія й номенклатура*, що є найбільшим здобутком української астрономічної лексикографії першої третини ХХ століття. З другої третини ХХ століття починається цілеспрямоване нищення української астрономічної термінології, що призвело до припинення природного розвитку терміносистеми на багато років (до кінця 80-х).